

اسناد طاقتویری

◆ شاهان فاجار در فرنگ

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښکي
پرتال جامع علوم انساني

شاهان قاجار در فرنگ

مسافرت‌های ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار به اروپا

رزیتا میری

سفرهای ناصرالدین شاه

ناصرالدین شاه، چهارمین پادشاه سلسله قاجار نزدیک نیم قرن، از تاریخ ۱۴ شوال ۱۲۶۴ هـ. ق تا ۱۷ ذی‌القعدة ۱۳۱۳ هـ. ق، در ایران سلطنت کرد. وی علاقه بسیاری به سوارکاری و شکار، گردش در کوه و دشت و سیر و سیاحت به نقاط مختلف کشور داشت، به طوری که چندین سفر کوتاه و بلند در داخل کشور و نیز سه سفر به اروپا کرد. در سفر اول در سال ۱۲۹۰ هـ. ق که مدت پنج ماه و نه روز طول کشید از شهرها و کشورهای قفقاز، تفلیس، روسیه، آلمان، انگلستان، پاریس، ایتالیا، اتریش، استانبول (عثمانی) دیدن کرد.^۱ در سفر دوم به سال ۱۲۹۵ هـ. ق که چهار ماه و چند روز به طول انجامید از شهرهای قفقاز، ایروان، تفلیس و کشورهای روسیه، لهستان، اتریش، آلمان، فرانسه دیدار نمود، سفر سوم و آخرین سفرش به اروپا در سال ۱۳۰۶ هـ. ق به مدت شش ماه و دوازده روز طول کشید و او از شهرها و کشورهای ایروان، تفلیس، مسکو، آلمان، بلژیک، فرانسه، انگلستان، پاریس، اتریش دیدار کرد.

اواخر سال ۱۲۸۹ هـ. ق میرزا ملکم خان (ناظم‌الدوله)، سفیر ایران در لندن، مأموریت داشت که مقدمات سفرشاه را به اروپا فراهم سازد تا او با دربار و دولتهای اروپایی مذاکره کند و با طرز پذیرایی از شاه و شرایط آن آشنا شود.^۲ از طرفی میرزا حسین‌خان مشیرالدوله هنگامی که سفیر ایران در عثمانی بود با نوشتن گزارشهای مفصل از ترقیات کشورهای اروپایی و لزوم آوردن این کشفیات به ایران، میل و رغبت شاه را به دیدن آثار تمدن اروپایی جلب می‌نمود.^۳

۱. ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ، تهران، انتشارات مشعل، ۱۳۶۲. مقدمه.
۲. همان، مقدمه.
۳. ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری، تهران، اقبال، ۱۳۶۳. ص ۳۲۰.

ناصرالدین شاه نخستین پادشاه ایرانی بود که از اروپا دیدن می‌کرد. اولین سفرش به دعوت فرانسوا ژوزف (Francois Joseph) اول امپراتور اتریش به بهانه بازدید از نمایشگاه بین‌المللی وین صورت گرفت. همراهان شاه درین سفر عبارت بودند از میرزا حسین‌خان سپهسالار (صدر اعظم)، شاهزادگان و درباریان: عزالدوله برادر شاه، نصرت‌الدوله، اعتضادالسلطنه، حسام‌السلطنه، عمادالدوله، علاءالدوله، مخبرالدوله، امین‌الملک، امین‌السلطان، حکیم‌الممالک، پزشک فرانسوی مخصوص شاه به نام دکتر طولوزان، یکی از همسران شاه به نام انیس‌الدوله^۴ و ندیمه‌ها، عکاسباشی و چند تن دیگر از خواص و درباریان. روز ۱۴ ربیع‌الاول سال ۱۲۹۰ هـ. ق شاه و همراهان از رشت توسط کشتیهای روسی عازم حاجی طرخان^۵ شدند. در آنجا مورد استقبال رسمی قرار گرفتند، و در روز ۱۶ ربیع‌الاول از راه ولگا به شهر تساریتسین (Tasaritsin) رسیدند. سپس روانه مسکو شدند و پرنس دالغورکی (دالگورکی) حاکم مسکو از آنان استقبال نمود. پس از آن وارد پایتخت روسیه پترزبورگ شدند. الکساندر دوم، امپراتور روسیه تزاری و مقامات رسمی آن کشور از شاه و همراهان استقبال نمودند و آنان را به کاخ آرمیتاژ راهنمایی کردند. ناصرالدین شاه و همراهان پس از یک هفته اقامت در روسیه و بازدید از مراکز نظامی، حوزه‌ها، کارخانه‌ها، ملاقات با هیئتهای سیاسی رهسپار آلمان شدند.

در برلن گیوم (ویلهم) امپراتور آلمان و شاهزادگان و برخی از مقامات رسمی کشور از وی استقبال نمودند. شاه و همراهان اوقات خود را با شرکت در ضیافتها، بازدید از موزه‌ها، و کارخانه‌ها گذرانده و طی بازدیدش از مراکز نظامی به فکر خرید اسلحه افتاد و میرزا ملکم‌خان را مأمور ساخت تا جهت خرید اسلحه در برلن بماند.

ناصرالدین شاه و همراهان پس از چندین روز اقامت در آلمان رهسپار بلژیک شدند و مورد استقبال لئوپولد دوم پادشاه بلژیک و مقامات آن کشور قرار گرفتند. در روز هیجدهم ربیع‌الثانی ناصرالدین شاه باتفاق چندتن از همراهان به یکی از شهرهای

۴. توضیح: انیس‌الدوله و ندیمه‌ها از مسکو به ایران بازگردانده شدند زیرا مشیرالدوله، شاه را متقاعد ساخت که حضور انیس‌الدوله در اروپا یا چادر و روبند مصلحت نیست. (ایرج افشار، چهل سال تاریخ ایران، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۴۹)

۵. توضیح: حاجی طرخان در کنار رود ولگا مانند جزیره‌ای است که چندین شعبه رودخانه از اطراف و میان آن عبور کرده است. یکی از رسومات آن شهر این است که به هنگام ورود پادشاهان خارجی نان و نمک می‌آورند و نمک را در نمکدان طلا و نان را در ظرفی نقره نهاده تاریخ ورود شاه را به شهر حاجی طرخان روی نان نقش می‌کنند. سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ، پیشین، ص ۱۶-۱۸.

بلژیک به نام «اسپا» رفتند تا از آب معدنی آنجا استفاده کنند. روز بعد هم به یکی از تسماشاخانه‌های آن شهر رفت، و به طوری که در سفرنامه خود ذکر می‌کند از شعبده‌بازی، «حقه‌بازی»، یک شعبده‌باز و همسرش بسیار لذت برده بود.^۶

شاه و همراهان پس از دیدار از گردشگاه‌های بلژیک رهسپار انگلستان شدند و مورد استقبال لرد گرانویل وزیر خارجه انگلیس و لرد سیدنی نماینده دربار انگلیس قرار گرفتند. و با تشریفات خاص به کاخ بوگینگهام منتقل شدند و چند روز بعد در کاخ ویندزور با ملکه ویکتوریا ملاقات کردند. لرد چمبرلن (Lord chamberland) وزیر دربار انگلیس نشان ژاریتر (Jarretiere) را که معروف به زانوبند است و از نشانهای مهم انگلستان می‌باشد برای شاه آورد و ملکه ویکتوریا نشان و حمایلی را به ناصرالدین شاه داد و شاه متقابلاً نشان و حمایل آفتاب را به ملکه اهدا کرد. پس از اتمام مراسم شاه و همراهانش به لندن بازگشتند و در ضیافت‌های رسمی که رجال انگلیس ترتیب می‌دادند شرکت کردند. ژولیوس رویتر نیز به احترام شاه مهمانی باشکوهی برگزار کرد که در آن مشیرالدوله و میرزا ملکم‌خان و چندتن از درباریان هم شرکت داشتند.

شاه در این سفر با لرد روچیلد سرمایه‌دار معروف یهودی دیدار و گفتگو کرده و پس از استماع سخنان روچیلد در خصوص وضعیت یهودیان و تقاضای فراهم نمودن وسایل آسایش آنان به وی می‌گوید: «شنیده‌ام شما برادرها هزار کرور پول دارید. من بهتر آن می‌دانم که پنجاه کرور به یک دولت بزرگی یا کوچکی داده مملکتی را خریده و یهودیهای تمام دنیا را در آنجا جمع کنید و خودتان رییس آنها بشوید و همه را آسوده راه ببرید که این طور متفرق و پریشان نباشد. بسیار خندیدم و هیچ جوابی نداد»^۷

شاه و همراهان پس از بازدید از کارخانه‌های مختلف از جمله اسلحه‌سازی، پارچه بافی، و همچنین کلیساهای لندن، موزه مادام توسو و گردشگاه‌های لندن رهسپار پاریس شوند و مارشال مک‌ماهون (Mac-Muhon) و چندتن از مقامات فرانسوی از آنها استقبال کردند و ناصرالدین شاه و ملازمان پس از چند روز اقامت در پاریس و دیدار آثار تاریخی از جمله کاخ ورسای، موزه لوور و کلیسای نتردام، عازم سویس شدند. هنگام سفر شاه به اروپا رؤسای یهودیان تصمیم گرفتند در کلیه کشورهای اروپایی که شاه به آنجا سفر می‌کند با وی ملاقات کرده و مسائل همکیشان خود را با وی در میان بگذارند. در این رهگذر در دوازدهم ژوئیه ۱۲۹۰/۱۸۷۳ با وساطت ملکم‌خان رؤسای آلیانس

۶. همان. ص ۷۷-۷۸.

۷. همان. ص ۱۴۱.

اسرائیلیت با شاه ملاقات کرده و خواستار گشایش مدارس آلیانسی در ایران شدند.^۸ بعد از سویس به ایتالیا رفتند و مورد استقبال ویکتور امانوئل پادشاه ایتالیا قرار گرفتند. پس از شرکت در میهمانیهای رسمی و دیدار از گردشگاههای مختلف وارد اتریش شدند. در پایتخت اتریش فرانسوا ژوزف اول و مقامات آن کشور با تشریفات رسمی شاه و همراهانش را به کاخ لوگزامبورگ راهنمایی کردند. ناصرالدین شاه پس از شرکت در میهمانیهای رسمی و ملاقات با نمایندگان سیاسی آن کشور در روز هفتم جمادی‌الثانی به اتفاق میرزا ملکم‌خان و چندتن از همراهان و همچنین امپراتور و همسرش به شهر وین رفتند و از «نمایشگاه بین‌المللی وین» دیدار کردند. کشورهای مختلف در این نمایشگاه غرفه داشتند. ایران نیز غرفه مخصوصی داشت که در آن کالاهای نفیس و صنایع دستی ایران به نمایش گذاشته شده بود. شاه و همراهان طی اقامت چند روزه خود در اتریش از مناطق مختلف، گردشگاهها، ابرا، باغ وحش، تماشاخانه دیدن کردند و پس از تودیع با پادشاه و ملکه اتریش و سان دیدن افواج اتریشی عازم استانبول (عثمانی) شدند.

روز ۲۲ جمادی‌الثانی سلطان عثمانی و بزرگان آن کشور از شاه و همراهانش استقبال نمودند. پس از گذشت یک هفته در استانبول و شرکت در ضیافت‌های مختلف، بازدید آثار تاریخی آن کشور و پس از تودیع با سلطان عثمانی در اوایل ماه رجب از طریق دریای سیاه و قلیس و بادکوبه به ایران بازگشتند.

پس از ورود ناصرالدین شاه و همراهان به بندرانزلی حرکت‌های مخالفی که برضد میرزا حسین‌خان مشیرالدوله (صدر اعظم) آغاز شده بود آشکار گردید. به نقل از منابع مختلف، مخالفان مشیرالدوله سه گروه بودند: گروه اول روحانیان که مشیرالدوله را خیانتکار می‌دانستند زیرا او به محض رسیدن به مقام صدارت با دادن امتیاز به زولیسوس‌رویتز در خصوص استخراج معادن (بجز طلا و نقره)، احداث راه‌آهن، بهره‌برداری از جنگلها و احداث قنات... به مدت هفتاد سال، ایران را زیر سلطه مستقیم انگلیس قرار داده بود و گفته می‌شود میرزا ملکم‌خان هم در دادن این امتیاز نقش بسزایی داشته است. رهبری جناح مخالف (گروه اول) را حاج ملاعلی‌کنی برعهده داشت و این گروه با فرستادن نامه به شاه خواستار لغو امتیاز و برکناری مشیرالدوله از صدارت شدند. گروه دوم مخالفان، رجال و درباریانی بودند که مشیرالدوله سد راه پیشرفت آنان بود. گروه سوم، سیاستگزاران روس بودند که با دادن امتیاز به رویتز مخالفت می‌کردند و خود در پی اخذ امتیاز جدیدی بودند. لذا ناصرالدین شاه، با توجه به برنامه‌هایی که مخالفان

۸. لوی، حبیب، تاریخ یهود ایران، تهران، کتابفروشی یهودا حبیب، ۱۳۳۹ ص ۷۰۶.

به او نوشته بودند مجبور شد مشیرالدوله را برکنار کند. البته مدت زیادی طول نکشید که او، با ترتیب دادن مجلسی با حضور رجال و درباریان اعم از موافق و مخالف، به مشیرالدوله دستور داد امتیاز رویترا لغو کند. بدین ترتیب در سال ۱۲۹۱ ه. ق دوباره مشیرالدوله به سمت صدارت و وزارت خارجه منصوب گردید و لقب سپهسالار به او داده شد.

سفر شاه به اروپا و مطالعه در وضع حکومت‌های اروپایی باعث شد که او دست به اصلاحاتی در امور مملکت بزند به طوری که شش وزیر مسئول جهت رسیدگی به کارهای وزارتی انتخاب کرد.

وزیران برای ارتق و فتن امور مجبور بودند به جای نشستن در منزل به محل کار خویش بروند. سه سال بعد، در سال ۱۲۹۴ ه. ق، میرزا حسین خان سپهسالار به دستور ناصرالدین شاه مقرراتی در خصوص تکالیف وزارتخانه و اختیارات وزیران، سران سپاه، فرمانهای ارتش در تهران و شهرستانها تدوین نمود و این طرح را تحت عنوان قانون به اجرا درآورد که در این طرح امتیازات بیشتری به وزرا داده می‌شد.^۹

سفر شاه به اروپا در موقعیتی صورت گرفت که ایران تحت نفوذ مستقیم دولتهای روس و انگلیس بود زیرا چندین سال قبل، از طرف دولت روسیه معاهده گلستان و ترکمانچای و از سوی دولت انگلیس معاهده پاریس بر ایران تحمیل شده بود و بیگانگان با اطلاع کامل از اوضاع مالی و داخلی کشور در مقابل پرداخت وجوه بسیار اندکی برای هزینه سفر شاه به اروپا، موفق به اخذ امتیازات فراوانی می‌شدند و شاه در برابر هر امتیازی که به دولت انگلیس می‌داد برای رضایت دولت رقیب آن کشور، یعنی روسیه، امتیازی نیز به این دولت می‌داد.

در دادن امتیاز به بیگانگان هیچ‌گاه رعایت منافع ایران و مقتضیات مملکت نمی‌شد. سفر اولیه شاه به اروپا که به مذاقش بسیار خوش آمده بود باعث شد تا وی به فکر تکرار دیدارهایش از فرهنگ به بهانه اخذ تمدن و یا احیاناً معالجه بیفتد. لذا برای بار دوم هوس سفر به اروپا کرد و میرزا علی خان امین‌الملک را مأمور ساخت تا مقدمات سفرش به اروپا را فراهم آورد. بدین ترتیب روز آخر ربیع‌الاول سال ۱۲۹۵ ه. ق سفر خود را آغاز کرد با این تفاوت که شمار همراهانش در این سفر کمتر از سفر اول بود. همراهان شاه عبارت بودند از سپهسالار، عضدالملک، امین‌السلطان، صنیع‌الدوله، امین‌السلطنه، حکیم‌الممالک، ناصرالملک، پزشک فرانسوی مخصوص شاه طولوزان و عده‌ای دیگر

۹. علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۲. ص ۱۴۰-۱۴۱.

از خدمتگزاران و رجال.^{۱۰}

در روز چهارم ربیع‌الثانی شاه و همراهان از راه قزوین، آذربایجان به رودارس و پس از عبور از نخجوان، ایروان و تفلیس به مسکو رسیدند. سپس با قطار عازم پترزبورگ پایتخت روسیه تزاری شدند. و مورد استقبال امپراطور و ولیعهد روسیه قرار گرفتند و پس از شرکت در ضیافت‌های رسمی، دیدار با ملکه و اعضای خاندان سلطنتی به دیدن گارد قزاق روس رفتند. ناصرالدین شاه از لباس نظامی و ترتیب قزاق روس بسیار خوشش آمد به طوری که تصمیم گرفت برای کشیک مخصوص خود دسته قزاقی تشکیل دهد. گفته می‌شود این امتیازی بود که شاه می‌خواست به روسها بدهد.^{۱۱}

پس از پذیرایی گرمی که در روسیه از شاه و همراهان به عمل آمد، آنها از طریق ورشو رهسپار آلمان شدند و مورد استقبال امپراتور آلمان و مقامات آن کشور قرار گرفتند. امپراتور از ناصرالدین شاه جهت صرف شام دعوت به عمل آورد ولی به جهت ترور نافرجام ویلهلم دعوت شاه لغو شد. شاه و همراهان طی اقامتی کوتاه در آلمان رهسپار پاریس شدند و از سوی رئیس جمهور فرانسه مک‌ماهون مورد استقبال قرار گرفتند.

سفر دوم شاه به اروپا مقارن برپایی نمایشگاه بین‌المللی پاریس بود، لذا شاه همراه با نظراًقا وزیرمختار ایران در پاریس چندین بار از نمایشگاه بازرگانی و صنعتی پاریس دیدن کرد. ایران نیز در این نمایشگاه غرفه مخصوصی داشت که صنایع دستی، فرشهای نفیس، خاتم‌کاریها و زریهای اصفهان را به نمایش گذاشته بود. دیدن این نمایشگاه در شاه ایران تأثیری فوق تصور داشت به طوری که او در سفرنامه‌ی خود از نحوه برگزاری این نمایشگاه، معماری آن، ماشین‌آلاتی که دولت‌های اروپایی به نمایش گذاشته بودند و صنایع دیگر تعریف بسیاری نموده است. مثلاً یکی از صنایعی که او را به حیرت درآورده بود صنعت چاپ روزنامه بود زیرا در آن هنگام در ایران چاپ روزنامه به اسلوب سنگی بود و با هر سنگ بیش از ۳۰۰ تا ۴۰۰ نسخه چاپی نمی‌شد چاپ کرد، اما آن دستگاههای جدید چاپ روزنامه تیراژ فراوان داشت همچنین صنایع دیگر و از آن جمله محصولات غذایی، نوع بسته‌بندی آنان مانند کنسروهای غذایی و حیواناتی که در نمایشگاه به نمایش گذاشته بودند از جمله گاوهای تومند که به قول ناصرالدین شاه «حقیقتاً گاوهای دیده شده که به این چاقی و فربهی هیچ حیوان دیده نشده است و از فرط چاقی چشم گاوها از حدقه بیرون زده و به قدر یک فیل گوشت دارند».

۱۰. ناصرالدین شاه قاجار. سفر دوم ناصرالدین شاه. تهران، انتشارات شرق، ۱۳۶۳. ص ۴۵۰.

۱۱. مهدی بامداد. تاریخ رجال بامداد. تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۴۷. ج ۴. ص ۲۷۲.

شاه از دیدن نمایشگاه لذت بسیاری می‌برد، و پس از دیدار از موزه‌ها، کلیساها، چندین کنسرت، کارخانه‌های مختلف در روز ۲۹ جمادی‌الثانی به اتفاق همراهان با قطار عازم اتریش شد، و طی اقامت هشت روزه در اتریش در میهمانیهای رسمی شرکت می‌کردند، به تماشای تأثر، بازدید از مراکز نظامی و کارخانه‌های اسلحه‌سازی پرداختند. طی بازدید از مراکز نظامی اتریش، ناصرالدین شاه به فکر نوسازی ارتش ایران و خرید اسلحه از اتریش و همچنین استخدام افسران اتریشی می‌افتد. این گروه روز سیزدهم رجب اتریش را ترک می‌گویند، به «ولاد قفقاز» می‌رسند و سپس به بندر انزلی وارد می‌شوند.

یادگارهای سفر دوم شاه دایر شدن چراغ برق و چراغ گاز در ایران، استخدام چند صاحب منصب و معلم نظامی از اتریش، خرید اسلحه و مقداری مهمات، تشکیل قراقخانه و استخدام معلمان روسی جهت ساختن فوجی به سبک فوج سوار قزاق روس بود.

شاه بار سوم هوس سفر به اروپا کرد و گرداننده این سفر میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان بود. سفر شاه روز دوازدهم شعبان ۱۳۰۶ ه. ق به طور رسمی بنا به دعوت رئیس جمهور فرانسه و بهانه دیدن نمایشگاه بین‌المللی پاریس آغاز شد. همراهان شاه در این سفر عبارت بودند از: امین‌السلطان، فخرالدوله ناصرالملک، اعتمادالسلطنه، امین‌الدوله، امین‌السلطنه، دکتر طولوزان، چندین خدمتکار و چندتن از رجال.

شاه و همراهان از راه آذربایجان وارد ساحل ارس شدند و پس از عبور از شهرهای نخجوان، ایروان، تفلیس به مسکو و سپس به پترزبورگ رسیدند. در آنجا توسط ولیعهد و شاهزادگان روس در کاخ ارمیتاژ مورد استقبال قرار گرفتند و پس از بازدید از کارخانه‌ها، مراکز نظامی، بناهای تاریخی عازم برلن شدند. در برلن گیوم (ویلهم) دوم امپراتور آلمان و تنی چند از شاهزادگان آلمانی از آنان استقبال نمودند. سپس در روز سیزدهم شوال عازم هلند شدند و پس از دیدار از کارخانه‌های کشتی‌سازی، موزه‌ها، مدرسه‌ها، باغ وحش، سیرک و گردشگاههای مختلف روز بیست و چهارم شوال رهسپار بلژیک شدند. لئوبولد دوم پادشاه بلژیک و ملکه ماری همسرش از شاه و همراهان استقبال نمودند. این گروه پس از شرکت در میهمانیهای رسمی و دیدن گردشگاهها و کارخانه‌های کشتی‌سازی رهسپار لندن شدند. در لندن مقامات انگلیس از آنها استقبال کردند. در آنجا به افتخار ورود شاه میهمانیهای رسمی برگزار می‌شد که شاه و همراهانش در آنها شرکت می‌کردند. در یکی از این میهمانیها که در شهر برایتون برگزار

شده بود شاه با یکی از دوستان لرد سالیسبوری نخست‌وزیر انگلیس به نام تالبوت آشنا شد. جرالده تالبوت، با کمک امین‌السلطان، موافقت شاه را درخصوص کسب امتیاز توتون و تنباکو و صدور دخانیات ایران جلب نمود. این قرارداد که هنگام سفر سوم شاه به اروپا بسته شد با موج عظیم مخالفت اقشار مختلف مردم و روحانیان روبه‌رو گردید و خوشبختانه با هوشیاری مردم و رهبری و روحانیان پس از مدتی لغو شد. این مسئله در تاریخ سیاسی ایران نقطه عطفی است نهضتها و جنبشهای مشروطه‌خواهی از آنجا آغاز می‌شود.

ناصرالدین شاه و همراهان پس از اقامت چند روزه در لندن و خداحافظی از ملکه با کشتی سلطنتی رهسپار بندرشربرورگ و سپس روانه پاریس شدند و در آنجا مورد استقبال رئیس جمهور فرانسه و مقامات دولتی آن کشور قرار گرفتند. در همان روز شاه به اتفاق امین‌السلطان به دیدن نمایندگانه پاریس رفتند. شاه و همراهان پس از دیدار از گردشگاههای مختلف پاریس از قبیل موزه و تماشاخانه در روز یازدهم ذی‌الحجه عازم آلمان شدند، و در راه بازگشت به ایران از کشورهای اتریش، روسیه و شهرهای قفقاز، تفلیس و ایروان گذشتند و در روز چهارم صفر ۱۳۰۷ با تشریفات رسمی از راه تبریز و زنجان و قزوین وارد تهران شدند.

سفرهای شاه به اروپا مخارج زیادی دربرداشت. (فهرست مخارج سه سفر شاه به اروپا در مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر موجود می‌باشد.)^{۱۲} وی پس از بازگشت از سومین یا آخرین سفر خود امتیازات بی‌شماری به اتباع خارجی داد. لردکرزن می‌نویسد: «بعد از مراجعت شاه از سفر سوم فرنگستان نمایندگان سرمایه‌داران اروپایی برای گرفتن امتیازات مانند موروملخ به تهران هجوم آوردند.»

بارون ژولیوس رویتر پس از لغو امتیاز رویتر همچنان دعاوی خود را دنبال نمود به طوری که پسر خود به نام جرج رویتر را برای پیگیری دعاوی خود به ایران فرستاد و با پافشاری بسیار موفق به کسب امتیاز جدیدی شد که همان امتیاز تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران به مدت شصت سال بود. ناصرالدین شاه در اینجا با مخالفت شدید دولت روس مواجه شد و مجبور گردید برای رضایت آن دولت امتیاز بانک استقراضی - رهنی را به روس بدهد. شاه از آن پس امتیازات بی‌شماری به دولتهای بیگانه داد.

به نقل از منابع مختلف، هدف اطرافیان شاه از ترتیب دادن سفرهای خارجی، آشنا ساختن شاه با تحولات اروپا و از سوی دیگر متقاعد کردن وی به اقتباس بی‌چون و

۱۲. کتابچه جمع و خرج سفر به فرنگ، مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران ۷۴۴-۲۶۲۵-۱۰۲۶۲۵.ق.

چرای تمدن غربی بود و اینان درهای کشور را به روی مؤسسات و شرکتهای اروپایی گشودند و بدینوسیله انعقاد قراردادها و اعطای امتیازاتی را باعث شدند، که بسیاری از آنها به زیان کشور بود.

سفرهای مظفرالدین شاه

مظفرالدین شاه، پسر دوم ناصرالدین شاه، در سال ۱۳۱۳ ه. ق یک ماه و هشت روز پس از کشته شدن پدرش از تبریز وارد تهران شد و در سن ۴۵ سالگی به تخت سلطنت نشست. او که مردی علیل و بیمار بود بلافاصله پس از رسیدن به سلطنت با وجود مشکلات اقتصادی کشور برای مداوای بیماری خویش و استفاده از آبهای معدنی تصمیم به سفر اروپا گرفت.^{۱۳} در مورد اینکه انگیزه وی برای چنین سفرهایی چه بود، مداوای بیماری یا سیاحت و گردش، مورخان اظهارنظرهای مختلفی کرده‌اند. علت این سفرها هر چه باشد بدون تردید بر پاره‌ای از دیدگاههای وی در مورد جامعه و حکومت و نسبت این دو بی تأثیر نبوده است. صرف‌نظر از بیماری و یا هرگونه تمایلات شخصی دیگر به نظر می‌رسد آشنایی مظفرالدین شاه با مظاهر مدنیت غربی و همچنین آشنایی هرچند ابتدایی او با نظامهای مختلف حکومتی در اروپای آن روز ذهنیت او را نسبت به پذیرش یک نظام سیاسی مبتنی بر مشروطیت آماده ساخته بود. این پادشاه در طول یازده سال زمامداری خود سه بار به اروپا سفر کرد. سفر اول در اواخر سال ۱۳۱۷ ه. ق صورت گرفت و نزدیک به هفت ماه به طول انجامید. سفر دومش در سال ۱۳۲۰ ه. ق و مدت آن شش ماه و ۲۲ روز بود، و بالاخره سفر سوم او در سال ۱۳۲۳ ه. ق بود و این سفر نیز شش ماه طول کشید.

متأسفانه این سفرها در موقعیتی صورت گرفت که کشور ایران در نامساعدترین وضعیت اقتصادی قرار داشت و به علت خالی بودن خزانه، کارگزاران سیاسی وقت مانند امین‌السلطان به منظور تأمین خواسته شاه دست به دامن بانک استقراضی روس شدند. مقدمات سفر نخست شاه را امین‌السلطان فراهم ساخت. او به منظور تأمین هزینه این سفر از بانک مزبور مبلغ ۲۲/۵ میلیون منات طلا با بهره ۵٪ تقاضای وام نمود. ضمانت پرداخت این وام منوط به عواید گمرکی ایران به استثنای گمرکات فارس و بنادر جنوب بود.^{۱۴} با واگذاری گمرکات ایران عملاً شریان اقتصاد ایران تحت کنترل روس قرار گرفت

۱۳. علی‌اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجاریه، ص ۲۴۵.

۱۴. ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری، تهران، اقبال، ۱۳۶۲، صص ۳۷۹-۳۸۱.

و بزرگترین ضربه به صنایع داخلی وارد آمد. علاوه بر این، پس از انعقاد قرارداد گمرکی دست بلژیکیها خصوصاً مسیو نوز، که از عمال روس بود، در ایران بازتر شد. این امر اعتراض بازرگانان ایرانی را در پی داشت، و یکی از زمینه‌های انقلاب مشروطه را فراهم ساخت.

روز دوازدهم ذیحجه سال ۱۳۱۷ ه. ق. شاه با همراهان خود که عبارت بودند از امین‌السلطان (صدر اعظم)، حکیم‌الملک (وزیر دربار)، موثق‌الدوله، امیربهدار جنگ، وکیل‌الدوله، ظهیرالدوله، ناصرالملک، دکتر ادکاک پزشک مخصوص شاه و تنی چند از رجال و درباریان و چندین خدمتکار عازم سفر اروپا شد.^{۱۵} بیستم محرم ۱۳۱۸ ه. ق. به جلفای روسیه رسید. سپس از شهرهای نخجوان، ایروان، تفلیس، ولاد قفقاز عبور کرد و از طریق آلمان به توصیه پزشکان اروپایی عازم شهر بیلاقی کترکسویل^{۱۶} فرانسه شد. پس از مدت یک ماه استراحت و گردش و استفاده از آبهای معدنی جهت مداوای بیماری خویش، به اتفاق همراهان وارد پترزبورگ شد.^{۱۷} پس از یک هفته اقامت در پایتخت روسیه در روز ۲۵ ربیع‌الاول از طریق آلمان به فرانسه بازگشت و مورد استقبال «امیل لویه» رئیس‌جمهور فرانسه قرار گرفت. شاه پس از شرکت در میهمانیهای رسمی، بازدید از چند اثر تاریخی مانده موزه لور و برج ایفل، چندین بار به دیدن نمایشگاه صنعتی پاریس رفت و از غرفه‌های ممالک مختلف دیدن نمود.

روز پنج‌شنبه پنجم ربیع‌الثانی، ششمین روز توقف در پاریس، هنگامی که مظفرالدین شاه با امین‌السلطان و حکیم‌الملک و مهماندار فرانسوی در کالسکه نشسته بود و به مهمانی دلکالسه وزیر امور خارجه فرانسه می‌رفت ناگهان شخصی به سوی او تیراندازی کرد، ولی آن شخص با تلاش مأمور فرانسوی و حکیم‌الملک وزیر دربار دستگیر شد.^{۱۸} روز چهارده ربیع‌الثانی شاه و همراهان فرانسه را ترک گفتند و رهسپار یکی از شهرهای بیلاقی بلژیک به نام آستاند^{۱۹} شدند و مدتی را به استراحت و گردش در این شهر گذراندند. گفتنی است که پس از آن قصد داشتند به انگلستان و ایتالیا و آلمان سفر کنند ولی به جهت فوت پسر ملکه ویکتوریا دربار آن کشورها عزادار بودند. بنابراین برنامه

۱۵. کوریلن. *بدايع و نخستين سفر مظفرالدین شاه به اروپا*. تهران، انتشارات وحید، ۱۳۵۰. صص ۳-۱.
۱۶. Contrexeville در ناحیه کوهستانی موسوم به وژ در فرانسه قرار دارد و مرکز آبهای معدنی کلسیم‌دار است.

۱۷. مهدی کاشانی. *سفرنامه مظفرالدین شاه به فرنگ*. تهران، کتاب زوار، ۱۳۶۱. صص ۸۹-۸۰.

۱۸. پیشین، صص ۱۳۹-۱۴۱.

۱۹. آستاند شهری واقع در کنار دریا، تفریح‌گاه اروپاییان. (پیشین، صص ۱۶۷).

سفر شاه تغییر کرد و از استانبول به بروکسل حرکت نمود و در سفارت ایران در بروکسل منزل کرد و همراهانش در هتلهای اطراف سفارت اقامت گزیدند. در آخرین روز اقامت در آن کشور وزیرمختار سابق بلژیک در ایران بارون درب به ملاقات شاه آمد و مذاکراتی در خصوص «قندسازی و بلورسازی» انجام داد و قرار شد ادامه مذاکرات در تهران انجام شود. روز اول جمادی‌الثانی شاه و همراهان رهسپار هلند شدند. به هنگام اقامت آنها در این شهر سعدالدوله وزیرمختار ایران در بلژیک یک کشتی برای حفاظت آبهای جنوب خریداری نمود که بعداً شاه این کشتی را پرس‌پلیس نام نهاد.^{۲۰} در هلند این گروه مورد استقبال مقامات کشوری قرار گرفتند و سپس با قطار از طریق خاک آلمان عازم شهرهای بیلاقی اتریش به نامهای ماریم باد و کارلسباد شدند و مدتی را در این دو شهر به گردش و خوشگذرانی پرداختند. بعد عازم وین شدند، و سپس از کشورهای مجارستان، بلغارستان و عثمانی دیدن کردند و در هر یک از کشورهای مزبور مورد استقبال مقامات دولتی قرار گرفتند و پس از سیر و سیاحت در آن کشورها از طریق بادکوبه و نخجوان به ایران بازگشتند.

هنوز مدت زیادی نگذشته بود که مظفرالدین شاه بار دیگر در عین ورشکستگی مالی کشور بیماری خود را بهانه کرد و سفر دوم خود را که در حقیقت برای گردش و سیاحت در اروپا بود آغاز کرد. این بار نیز امین‌السلطان برای تأمین هزینه سفر شاه از بانک استقراضی روس مبلغ ده میلیون منات طلا وام گرفت و امتیاز راه‌آهن جلفا به قزوین را نیز به روسیه واگذار کرد.^{۲۱}

روز ۲۷ ذیحجه سال ۱۳۱۹ ه. ق مظفرالدین شاه و همراهان: اتابک اعظم، حکیم‌الملک، موثق‌الدوله، اسحاق میرزا، احتشام‌السلطنه و چند تن از رجال و درباریان و خدمتکاران راهی سفر شدند و از طریق بندر انزلی به بادکوبه و از آنجا به اتریش رسیدند. شاه برای اینکه مانند سفر گذشته خود از آب و هوای کوهستانی شهر «کارلسباد» جهت مداوای خویش استفاده کند مدتی را در آن شهر سپری کرد و سپس روانه اتریش شد. به هنگام اقامت در آن کشور طی مذاکراتی با مقامات کشوری مبادرت به خرید مقداری وسایل توپ‌سازی از کارخانه شرنبل اتریش کرد.^{۲۲} سپس به ایتالیا و آلمان رفت و در آن کشورها مورد استقبال مقامات دولتی قرار گرفت. پس از عبور از کشور بلژیک به توصیه پزشکان برای نوشیدن آب معدنی عازم شهر کتر کسویل شد و

۲۰. نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت خارجه، ص ۴۰. ۲۱. عصری‌خبری، ص ۳۸۶.

۲۲. نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت خارجه، ص ۵۶.

مدتی را به استراحت و گردش گذراند. سپس این گروه وارد انگلستان شدند و پس از یک هفته جهت بازگشت به ایران از طریق اتریش و روسیه به شهرهای قفقاز، بادکوبه به آستارا و بندر انزلی وارد شدند.

مظفرالدین شاه پس از بازگشت از سفر دوم با حرکت‌های مخالفی بر ضد اتابک اعظم رو به رو شد. افلاس مالی کشور، عدم پرداخت حقوق کارکنان دولت، وامخواهی اتابک اعظم از بانک استقراضی جهت تأمین هزینه سفر شاه به اروپا، اعطای امتیازات به بیگانگان از جمله امتیاز نفت جنوب به ویلیام ناکس داریسی (۱۳۱۹ ه.ق) و امتیاز راه‌آهن جلفا به قزوین، ازدیاد نفوذ روسیه در ایران، گرانی ارزاق عمومی، سلطه اقتصادی بیگانگان بر بازرگانان ایران، تمام این موارد باعث شد شاه اتابک اعظم را از مسند قدرت برکنار سازد و به جای او عین‌الدوله را به صدارت منصوب نماید.

مظفرالدین شاه بدون توجه به وضعیت سیاسی آشفته و اوضاع نابسامان اقتصادی مملکت به بهانه معالجه خویش و از سوئی، نگرانی از جنبش مشروطه‌خواهی، برای دور بودن از کشور ترجیح داد بار دیگر به اروپا سفر کند. در سال ۱۳۲۳ ه.ق شاه به اتفاق عین‌الدوله (صدر اعظم)، موق‌الدوله، نصرت‌السلطنه، مهندس‌الممالک، امیربهداد جنگ و تنی چند از رجال و درباریان عازم سفر اروپا شد و از طریق گرگان و مرز ایران و روسیه وارد کشور لهستان شد و از آنجا به آلمان، اتریش و بلژیک رهسپار گردید. مانند گذشته برای مداوای بیماری خود که شدت یافته بود به شهر ییلاقی کنتز کسویل فرانسه وارد شد. مدتی را به استراحت در آن شهر گذراند، و سپس از طریق خاک روسیه - بادکوبه به ایران بازگشت.

ناصرالدین شاه با لباس جواهر نشان و شمشیر شاهي در روز گشت از سيمين و آخرين سفر خود به اروپا

انجمن

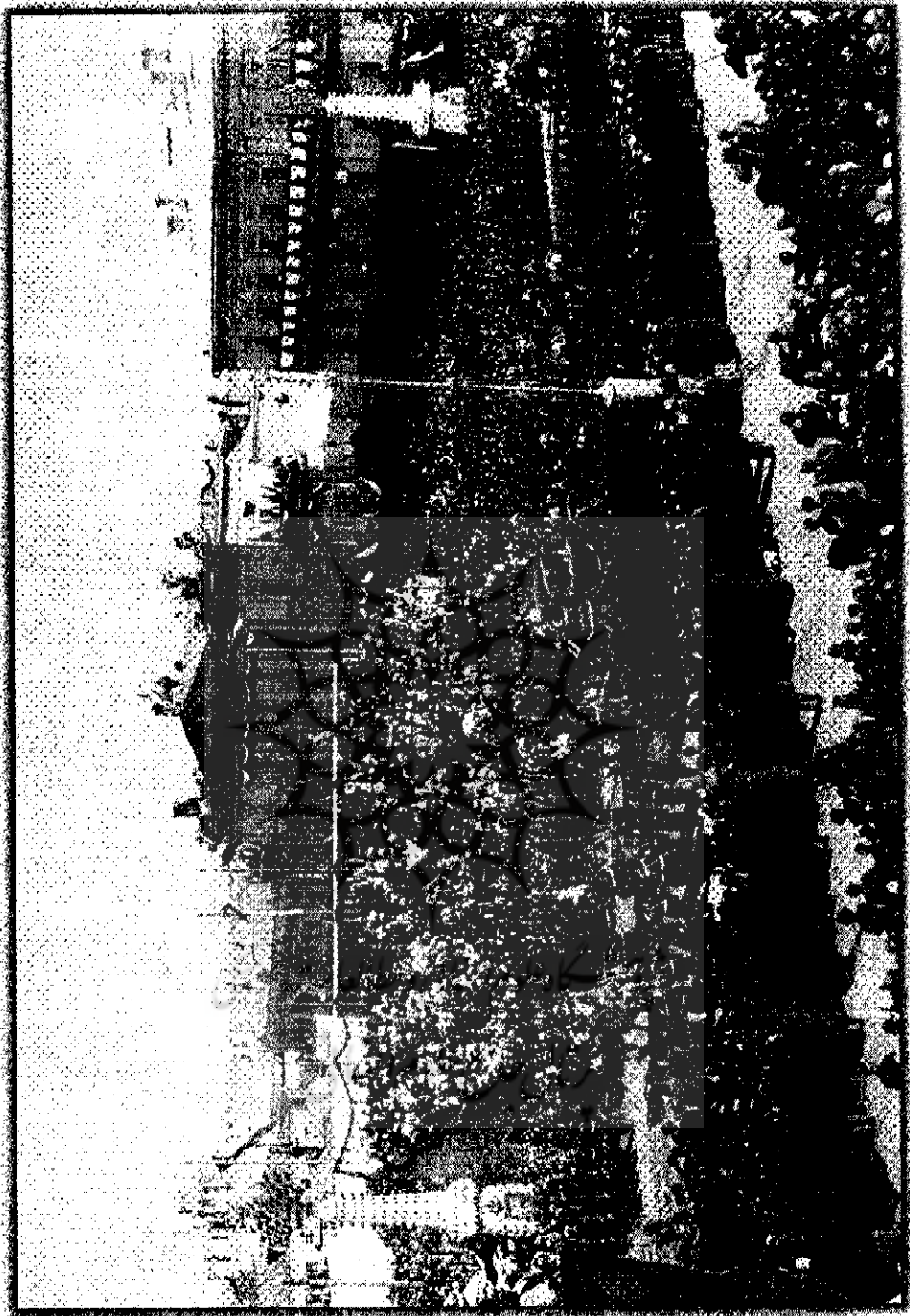
▲ ناصرالدین شاه در لباس نظامی اطریش

1358

▲ ناصرالدین شاه در سمرقند حضور داشته و با سواران سرکاست که به اتفاق میرزا حسین خاں منیرالدوله امداد در خطه را در ولایت بکسر ترکشوردها

▲ 1950年10月1日撮影の東京市街の空撮写真

ناصرالدین شاه به افتخار جمعی از مزارعین خرد در سه‌راوند اروپا (۱۲۳۰ هـ. ق.)
 به ترتیب از چپ: نیر دوز سلطان مراد میرزا، ناصر السلطانه، نیر سیمر محسنی میرزا، احتشاد السلطانه،
 نیر جهانمیر ناصرالدین شاه، نیر ششتر میرزا حسین خان، مشیرالدوله سردار اعظم، نیر هشتتر ناصرالملک،
 نیر هشتتر فیروز میرزا فیروز، نیر نهر عند نصمد میرزا، عضدالدوله،
 نیر دهر امامقل میرزا، سعادتالدوله

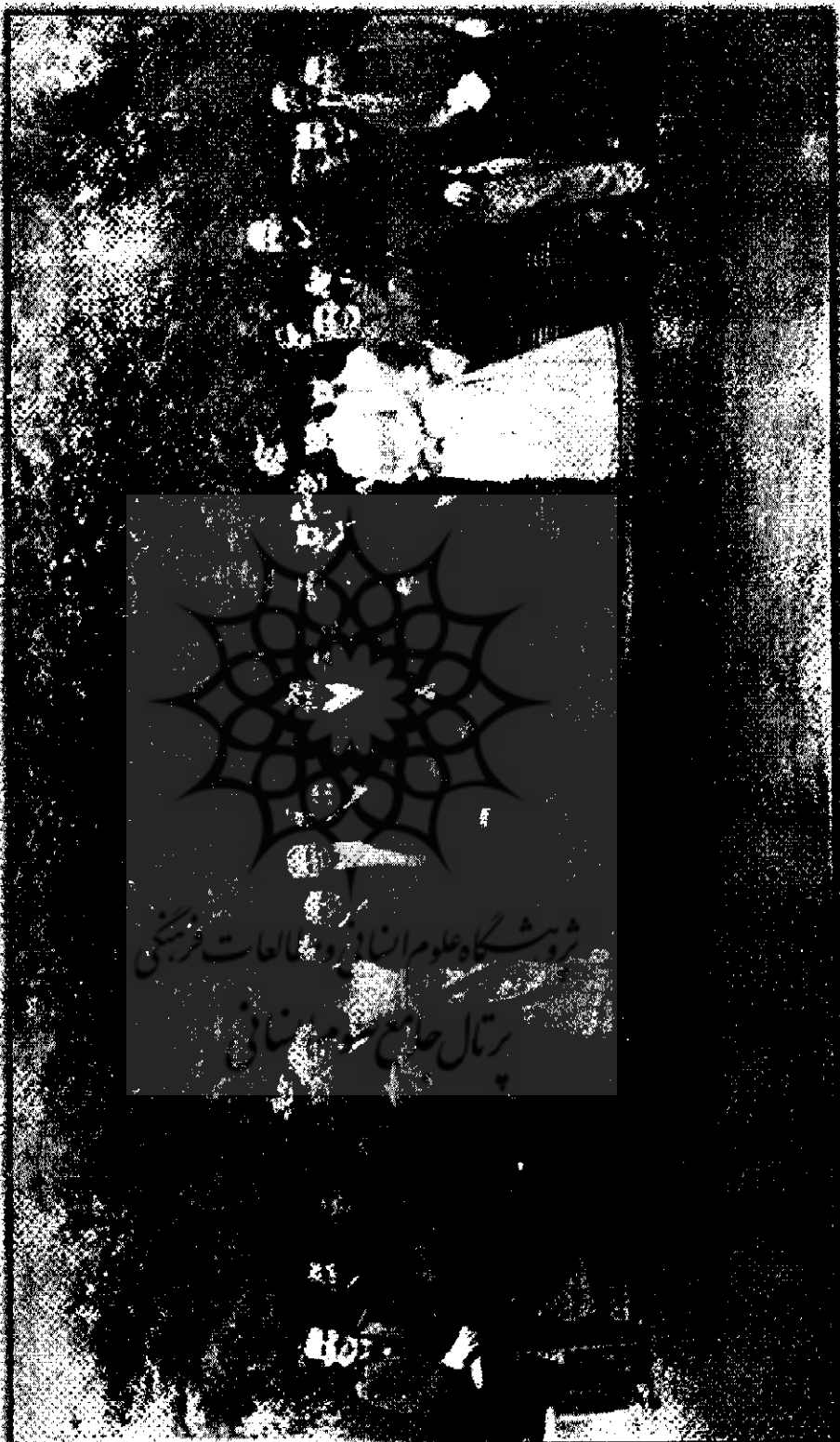
[۱۱۱۱۷]

▲ ناصرالدین شاه در سفر سوم خود به اروپا به اتفاق جمعی از مقامات ایرانی و خارجی در لندن از راست: ملک محمد خان امین السلطان ناصرالدین شاه ناصرالملک در کنار او مهدی وزیر همایون و مهدی محمدالدوله

شاهزادان شاد و جمیع از همرازان چون از سفر باز آمدند
از دست، مهر و دستگیر خان، ملکه و پیکورها، نامزادین و ... امین الساطین، مهدی وزیر همايون

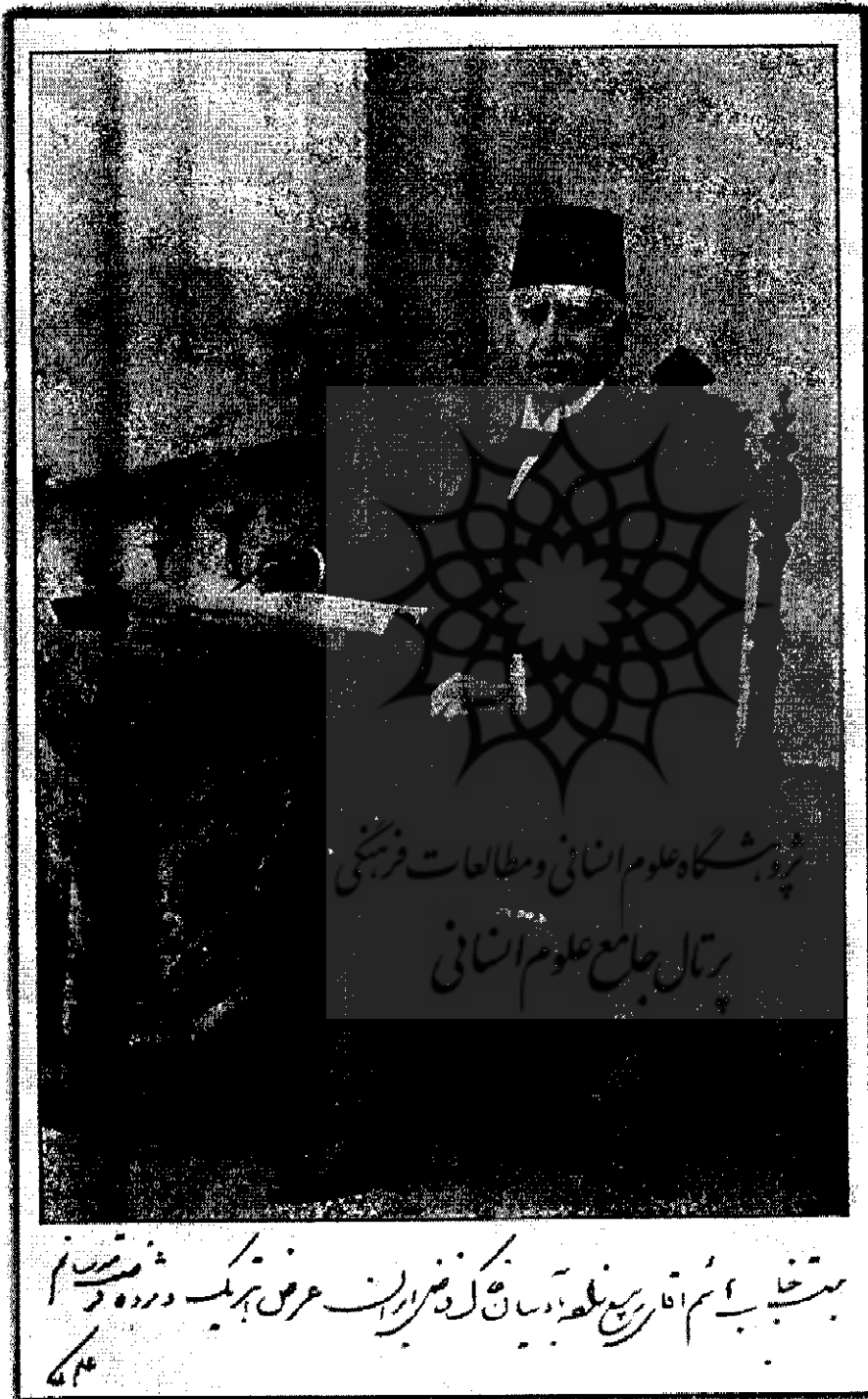
[۸۴۳]

شهباشک و علوم انان و مطالعات فرهنگی
رتال علاج سوره سنان

سرور ملکر خان یکی از مشوقین اصلی ناصرالدین شاه برای سفر به اروپا

[۸۳۷]

مظفرالدین شاه در لباس رسمی در پاریس

[۱۳۱۶۹]

مظفر خان در کنار سردار روسی در زمان حمله به آذربایجان در روز پنجم و بیستم اکتبر سال

[۱۸۸۳]

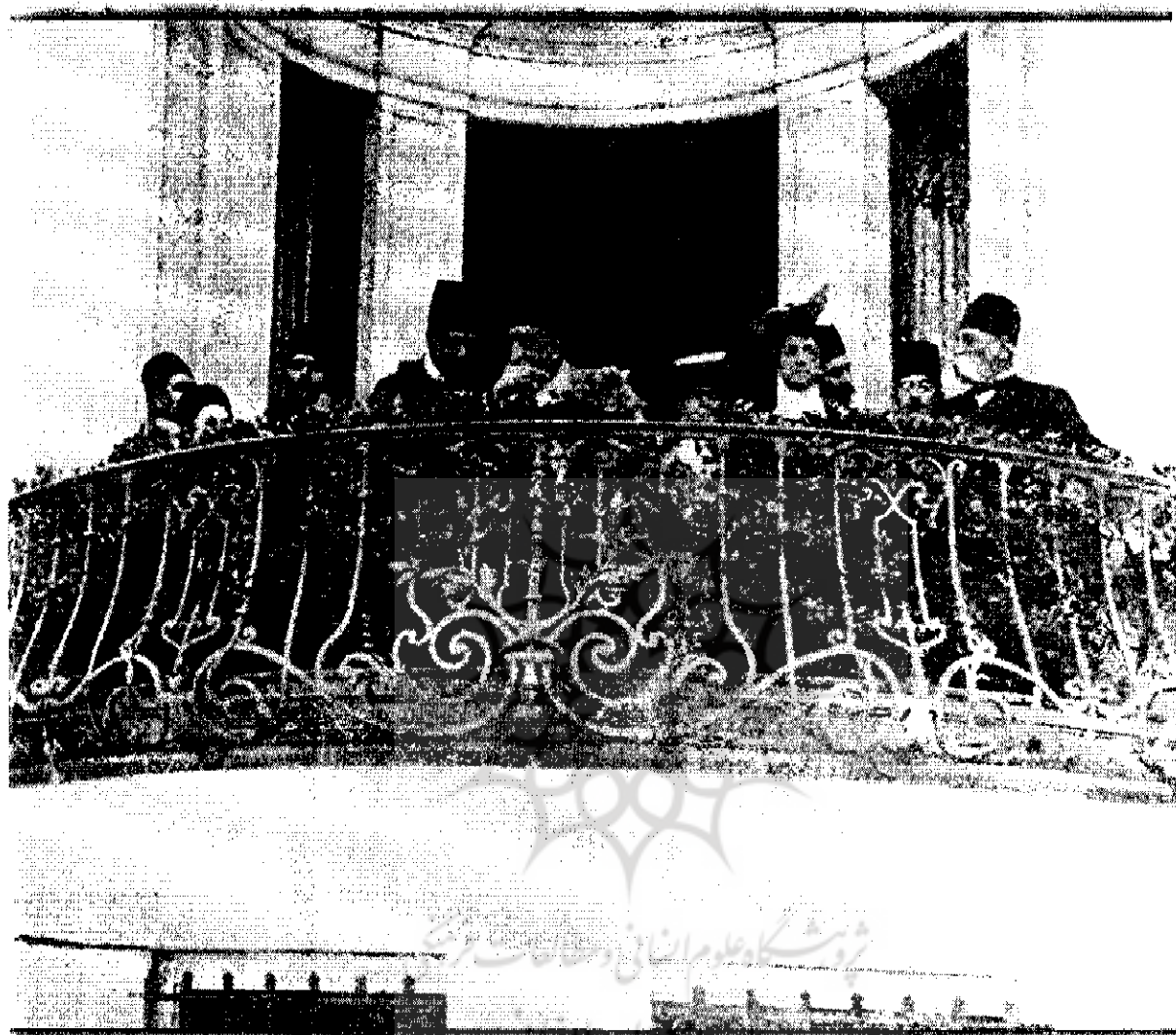

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

▲ مظفرالدین شاه و ولیعهد روسیه سوازیبرگ کانسکا سفینش دار یکی از خیابانهای پتربورگ (سال ۱۳۱۸ هـ. ق)

پرتال جامع علوم انسانی

مظفرالدین شاه فاجاد و هیأت همراه در یکی از منتهای اروپا ▲

▲ مظفرالدین شاه قاجار به اتفاق ابوالحسن اراکانی و جمعی از اشراف دربار در یکی از مراکز تفریحی انگلستان

مظفرالدین شاه در سفر دوم خود به اروپا بهسکامر انعامت در یکی از بهترین اطربین اساک ۱۲۲۰ هـ ق

[۱۸۹۰]

Carl Peters
 در آن وقت که من در آنجا بودم شاه در آنجا بود و من او را دیدم
 در آن وقت که من در آنجا بودم شاه در آنجا بود و من او را دیدم

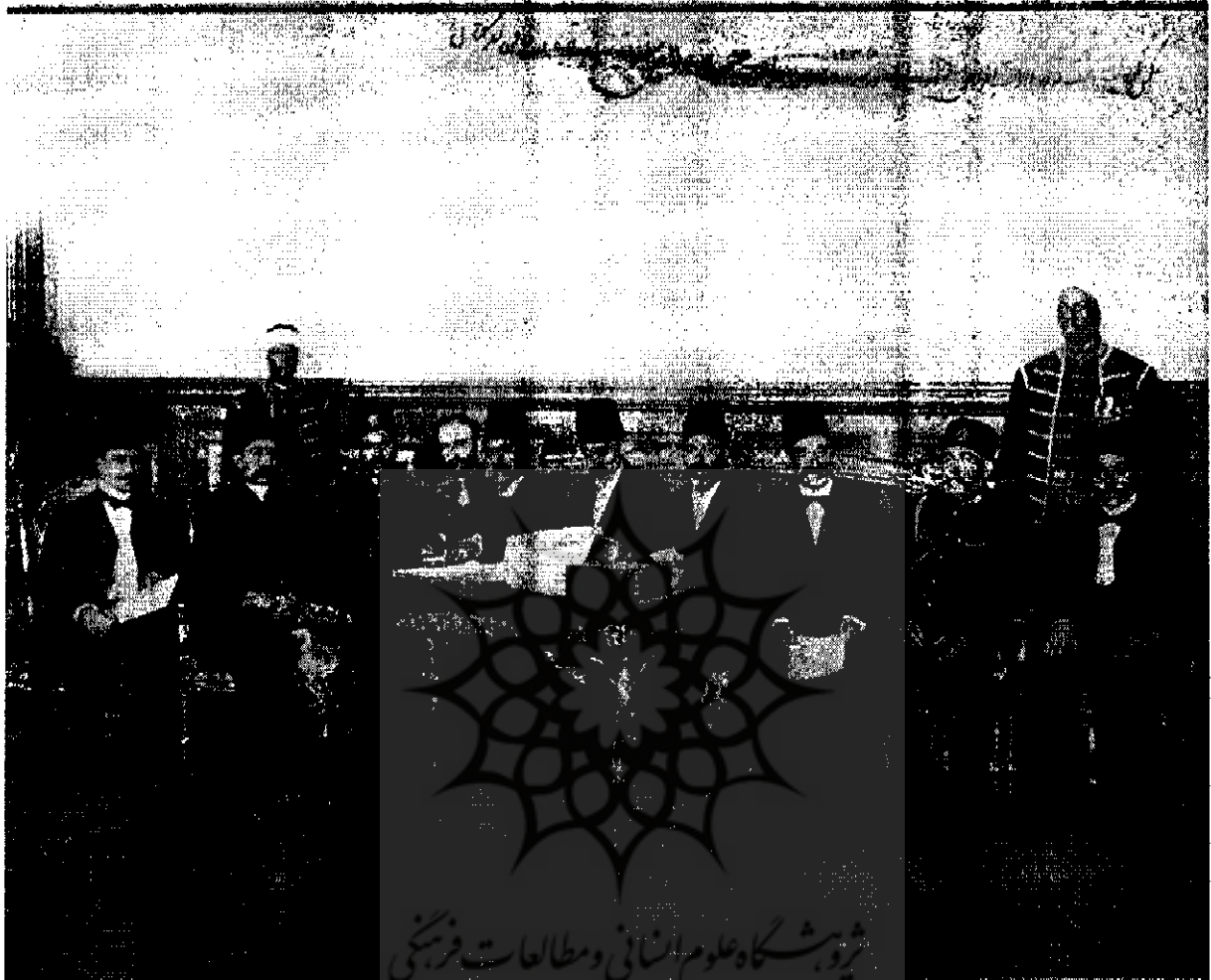

[۱۶۰۹]

▲

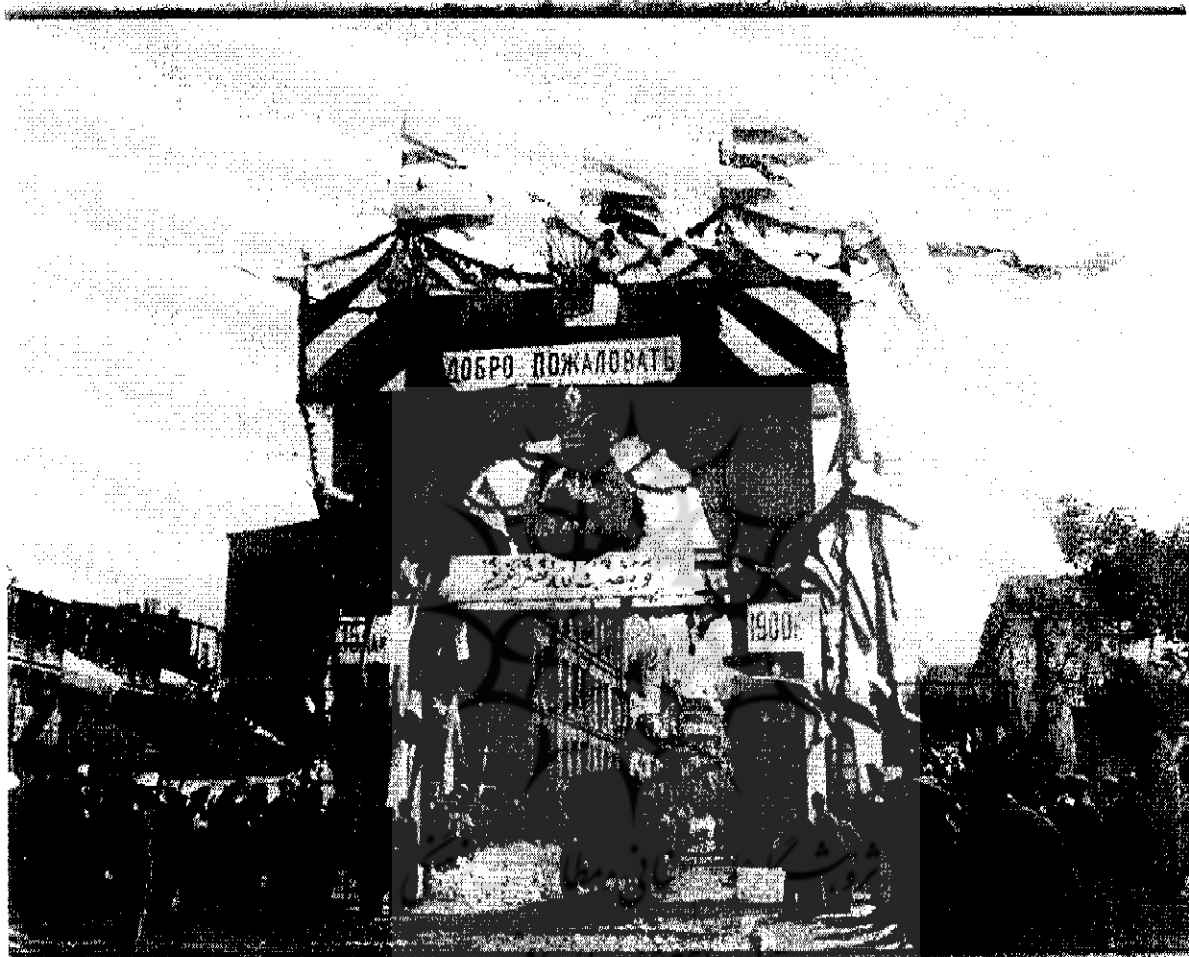
▲ احوال هیأت ایرانی همراه مظفرالدین شاه در جریان سفر به اروپا بهتکامل شرکت در مهمانی تالار در پترزبورگ
 ۱ مهدی کاشف ۲ ابوالقاسم ناصرالملک ۳ علی اصغر اثابک اعظم ۴ خلیل نقس (اعلی‌الدوله) طبیب مخصوص شاه
 ۵ محمود حکیم‌الملک ۶ معروض میرزا مرتضی‌الدوله ۷ حسین پاشا امیربها در جنگ
 ۸ علی ظهیرالدوله ۹ نظام‌الدین مهندس الممالک ۱۰ رضا ارفع (ارفع‌الدوله)

▲ جمعی از همراهان مظفرالدین شاه به هنگام سفر به بطریق بزرگ در سال ۱۳۱۸

نشسته از چپ به راست

۱. اسحاق میرزا معتمدالدوله ۲. نظام‌الدین مهندس ۳. محمدعلی ۴. علی موثق ۵. امین‌الله و کبیر ۶. محمدعلی

▲ اجتماع مردم در یکی از خدایانهای آیین بندی شده در وسیله به مناسبت عبور مظفرالدین شاه و همراهمان

احساناً و سرور در جوار منتهی به ختم فرمودند و مسجد جامع مطهرالدین شاه و همراهای وی در حین
مطهرالدین شاه قاجار نیز القاسم فرزند کورین بقدر آن تعمیر شدند.

[۱۳۶۲]

پښتونستان ښوونځي
پښتونستان ښوونځي